

Оксана ТИХОВСЬКА,
orcid.org/0000-0003-4663-5960
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Ужгородського національного університету
(Ужгород, Україна) oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ОБРАЗУ ДОЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

У статті розглянуто образ Долі крізь призму психоаналізу К.-Г. Юнга. Доля в народних віруваннях українців може ставати проекцією різних архетипів колективного несвідомого, вона тісно пов'язана з процесом індивідуації (психологічної ініціації) людини. Коли ж така ініціація невдала, замість образу Долі з'являється Недоля, назва якої метафорично вказує на невдалий сценарій життя. Найчастіше Доля постає уособленням архетипу Самості (регулюючим центром колективного несвідомого, асоціюється з вищою мудрістю, голосом Бога в людині), який проектується на мудру стару жінку, молодицю, мудрого старого дідуся, «минутника», Долю-ангела. Різновидом архетипу Самості є «четвірність», вона проявляється в казках в образі старенького дідуся, який, сідаючи на один із трьох стільців (які є символічно трансформованими образами трьох давніх богинь долі), пророкує щастя чи нещастя новонародженому за тим, з якого матеріалу зроблений стілець. Доля, яка увібрала в себе семантику архетипу Самості, стежить за правильною реалізацією сценарію життя людини. Також на образ Долі проектується архетип Матері – уявлення про трьох дивовижних прях, що плетуть нитку життя людини. У світлі психоаналізу суперечки цих трьох богинь долі біля колиски дитини відображають амбівалентну природу цього архетипу: добра Мати і страшна/зла Мати. Їх різні побажання для дитини визначають сутність життєвого сценарію, в якому переплітаються злети й падіння. Архетип позитивної Тіні уособлюється в образі Долі-двійника людини, оскільки, згідно з народними віруваннями, Доля-двійник здатна долати межі часу і простору – бачити події майбутнього. Біда, як і Доля, теж є своєрідним двійником людини, метафоричним уособленням архетипу Тіні, але вже Тіні негативної, оскільки здійснює деструктивний вплив на життя особи. Образ Біди є персоніфікацією зла, котре існує в душі людини, і доки людина не позбудеться злих думок і вчинків, не позбудеться й Біди. Доля може бути проекцією архетипів Аніма та Анімус, коли уявляється в образі жінки чоловікові, а в образі чоловіка – жінці. Ці архетипні образи Долі виникли на основі народних уявлень про «суджене щастя», «суджене» подружжя, кохання. Смерть у народних віруваннях асоціюється з архетипом Матері, оскільки сприяє метафоричному «народженню» душі небіжчика у світі мертвих, є його міфічним провідником у потойбіччя.

Ключові слова: архетип, Доля, міфологія, народні вірування, психоаналіз, Самість.

Oksana TYKHOVSKA,
orcid.org/0000-0003-4663-5960
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of the Ukrainian Literature Department
of Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine) oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua

PSYCHOANALYTICAL ASPECT OF THE IMAGE OF FATE IN UKRAINIAN MYTHOLOGY

In the article the image of Fate is considered in the light of K.-G. Jung's psychoanalysis. According to folk beliefs of Ukrainians, Fate can become a projection of different archetypes of collective unconscious, it is closely connected with the process of person's individuation (psychological initiation). If such initiation failed instead the image of Fate the image of Misfortune appears. Name Misfortune metaphorically shows unsuccessful life scenario. More often Fate is the personification of archetype of Self (regulating centre of collective unconscious, which is associated with higher wisdom, the voice of God in a person) which is projected to a wise old woman, a girl, a wise old man, "minutnyk" or Fate-angel. In fairy tales "quarterness" is a kind of archetype of Self, it can be seen in the image of old man, who sits down on one of three chairs and predicts a baby whether it will be happy or unhappy according to the material which the chair is made of. These chairs are symbolically the images of three ancient goddess of fate. Fate absorbs semantics of archetype of Self and monitors the correct realization of scenario of person's life. Also to the image of Fate the archetype of Mother is projected – three wonderful spinners who spin thread of human life. From the perspective of psychoanalysis disputes of those three goddess at baby's bed reflects ambivalent nature of this archetype: good Mother and bad/evil Mother. Their different wishes to a baby define nature of life scenario in which ups and downs are intertwined. Archetype of positive Shadow personifies in the image of Fate-twin of a person, because, according to folk beliefs, Fate-twin is

able to overcome boundaries of time and space – to see future events. Both Misfortune and Fate are peculiar twins of a person and metaphoric personification of archetype of Shadow, but negative Shadow which makes destructive influence on a person's life. The image of Misfortune is a personification of evil which exists in human soul. A person can get rid of Misfortune when he/she get rid of evil thoughts and deeds. Fate can be a projection of archetype of Anima and Animus when a man sees it in the image of a woman and vice versa. These archetypal images of Fate appeared on the basis of folk beliefs about "betrothed happiness", "betrothed" married couple, love. According to folk beliefs, Death is associated with archetype of Mother because it facilitates metaphorical "birth" of human soul in the world of the dead and it is the mythic guide to the beyond world.

Key words: *archetype, Fate, mythology, folk beliefs, psychoanalysis, Self.*

Постановка проблеми. Образ Долі є цікавим об'єктом дослідження з точки зору психоаналізу, оскільки може трактуватися як персоніфікація одного з архетипів колективного несвідомого. У народних віруваннях Доля постає в різних іпостасях (молода або стара жінка, три жінки, старенький дідусь чи бабуся, двійник людини, ангел тощо), і кожен із цих образів пов'язаний з ідеєю індивідуальності (становлення та розвитку людини). Натомість образ Недолі вбирає в себе деструктивний аспект архетипу і таким чином визначає негативний сценарій життя людини. До архетипів колективного несвідомого К.-Г. Юнг зараховує такі: «Тінь, Старий, Дитина (включаючи й юного героя), Мати («прамати» і «земна мати») як верховна особистість і відповідна їй протилежність – дівчина, потім Аніма в чоловіка й Анімус у жінки» (Юнг, 2007: 115). Найважливішим у психоаналізі К.-Г. Юнга є архетип Самості (Self), він є регулюючим центром колективного несвідомого, асоціюється з вищою мудрістю, голосом Бога в людині. «На думку вченого, в Самості криється весь психічний зміст особистості, і будь-який індивід і будь-яка нація мають свої власні способи усвідомлення й взаємодії з цією психічною реальністю» (Тиховська, 2011: 17). В архетипах Аніми та Анімуса криється уявлення про психологічну андрогінність людини: Аніма є образом внутрішньої жінки в психіці чоловіка, Анімус – уособлення чоловічого начала у психіці жінки. Тінь – це друге «Я» героя (alter ego), його недиференційована несвідома частина, вона може бути і позитивною, і негативною. У статті буде розглянуто співвідношення образу Долі з цими архетипами.

Аналіз останніх досліджень. В українській міфології Доля уявляється напівбожеством, що супроводжує людину протягом усього життя як невидимий супутник. П. Іванов виокремив три різновиди народних уявлень про долю: 1) природжена доля, доля – душа предків, 2) доля-ангел, 3) доля – душа людини або її двійник. У першому значенні доля ототожнюється з душами померлих родичів, є «відображенням давнього культу предків, покровителів родинного вогнища» (Іванов, 1991: 343). За спостереженням О. Потебні,

«образи, подібні до долі і біди, можуть сприйматися двояко: або вони постають уособленнями, які не мають об'єктивного буття, або істотами, які наділені таким буттям» (Потебня, 1989: 482–483). У першому розумінні дослідник їх називає уособленнями, у другому – міфічними особами. О. Потебня дискутує з Ф. Буслаєвим, заперечуючи трактування Біди-Злощастя як поетичного образу або породженням пізнішої демонології» (Потебня, 1989: 484). Вчений переконаний, що «доля і подібні до неї істоти є не книжного походження; вони виявляють зримий зв'язок з іншими міфічними персонажами, вони дуже давні, навіть зберегли в собі залишки зооморфізму» (Потебня, 1989: 485). Дослідник виокремив кілька різновидів уявлень про долю, акцентуючи на її співвідношенні з певними поняттями: доля і вогонь, доля і душа, доля і хвороба, смерть. Н. Вархол теж виводить генеалогію образу долі з дохристиянських часів. За спостереженням дослідниці, «тільки під кінець поганських часів слов'яни долю почали з'єднувати з народженням людини й принесені їй жертви клали на стіл. Звичай, що зберігся до недавніх днів, приносити породіллі борошняні чи м'ясні страви, напевно, своїм корінням сягає ще дохристиянських часів, коли влаштовували жертвоприношення богам Роду та Рожаниці» (Вархол, 2017: 125). Саме Род і Рожаниця, на думку Н. Вархол, керували долею людини у слов'ян-язичників і «відповідали за родючість (Род) та щасливі пологи (Рожаниця) <...>, їм приносили жертви – кутю, хліб, мед, вино» (Вархол, 2017: 125). На специфіці народних уявлень про Долю, Недолю, смерть акцентував увагу Ф. Потушняк у фольклористичній розвідці «Демони в народному віруванні. Демони судьби» (Ужгород, 1940). Образ Долі в народних віруваннях розглядали також А. Веселовський, І. Нечуй-Левицький, В. Войтович, П. Чубинський та інші.

Мета статті – проаналізувати образ долі та споріднених із нею істот в українській міфології крізь призму психоаналізу.

Виклад основного матеріалу. Ф. Потушняк зазначив, що містичний образ Долі існує у світогляді всіх індоєвропейських народів під різними

назвами (Мойра, Фортуна тощо), а уявлення про доленосних божеств «збереглися до сьогодні у нас тільки в казках. Там називаються вони зазвичай «три баби». Досі існує це уявлення у південних і західних слов'ян (Судїєнице, Суйєнице, Судички і т. д.)» (Потушняк, 1940: 4). Учений зарахував цих персонажів до розряду «демонів судьби», пов'язаних із морально-етичними цінностями та совістю, котрі не є втіленням зла, їх функція – підтримати, заохотити або справедливо покарати людину. Для «демонів судьби» «всі люди однакові, саме тому вони («демони судьби» – *О.Т.*) невблаганні, адже їм доручено виконувати тільки те, що судилося людині, те, що їм наказує вищий закон» (Потушняк, 1940: 4). Отже, Доля уявляється персоніфікованим зняряддям волі Божої (Самості), її метафоричне завдання – стежити за правильною реалізацією сценарію життя людини й вдаватися до незначного коригування ходу подій залежно від поведінки й морально-етичних принципів тієї чи іншої особи. Оскільки вплив архетипу Самості на життя людей найчастіше є не зрозумілим, не помітним, на перший погляд, не вмотивованим, тому в народних віруваннях Доля часто ототожнюється з фатумом та розплатою за здійснені вчинки.

Ф. Потушняк акцентував на фаталізмі народних вірувань Закарпаття про Долю, переконаності людей у визначеності наперед життєвого шляху, підпорядкованості Божому замислу, який не завжди можна зрозуміти. Це засвідчують прислів'я та приказки: «Без Бога ні до порога», «Як Бог дає, так і є», «Так йому судилося», «Бог дав, Бог узяв», «Яка доля, таке й життя» (Потушняк, 1940: 4). Таке переконання українців, на думку дослідника, частково зумовлює пасивний тип поведінки: «Кому що на роду написано, не оминати, і тому людина не прагне шукати причин, а тільки чекає. Доля в народних віруваннях це фатум. З кожною людиною народжується і її власна Доля. В одного вона дуже добра, в іншого погана, лінива й ні до чого не здатна. Коли Доля добра, людині все вдається, їй «ведеться» <...> Щоб вона не розпочинала робити, все закінчується вдало. Вороги не мають над нею влади. Але в кого Доля погана, незважаючи на те, що людина працює з ранку до ночі, все одно її робота ні до чого не приведе. Все, розпочате нею, не матиме успіху» (Потушняк, 1940: 4). З точки зору психоаналізу, таке вірування відображає підпорядкованість «Я» людини архетипу Самості. Відтак, якщо для індивідуалізації (психологічного розвитку) особистості необхідними є труднощі і втрати, їх не уникнути. Селянин, який зазнає збитків і невдач, називає Долю «поганою», бо не здатен усвідомити їх причини.

Уявлення про Долю як фатум, як своєрідний визначений Богом сценарій життя часто зустрічаються в народних віруваннях українців. Зокрема, П. Іванов у поняття «природженої Долі» вкладав саме це значення, наголошуючи, що сформувалося воно внаслідок поєднання двох головних уявлень: «одне сягає корінням ідеї про існування матеріального зв'язку між матір'ю та дитиною, а інше походить з християнської ідеї про Вищий задум, що визначає судьбу кожної людини» (Іванов, 1991: 347–348). Згідно з обома цими уявленнями, Долі уникнути неможливо, «вона суджена, записана в Книгу долі; від неї не втечеш, її не об'їдеш: вона фатальна» (Іванов, 1991: 348).

За спостереженням П. Іванова, в деяких народних оповідях є згадки про існування в людині не однієї, а двох-трьох Долі. Відштовхуючись від мотиву однієї української весільної пісні, де «нареченій пропонується запитання: чия доля краща: материнська, батьківська чи Божа?» (Іванов, 1991: 362), учений вибудовує символічно-семантичні співвідношення між різними персоніфікаціями Долі: «Доля материнська буде в такому разі відповідати ідеї природженості, таланту; Доля батьківська – ідеї випадкового щастя, фортуни, а Доля Божа – ідеї присудженості, фатальної судьби» (Іванов, 1991: 362). Таким чином, метафорично сценарій щасливого життя зумовлюється здатністю людини до саморозвитку (використовує вроджений талант, «Доля материнська») та вмінням прислухатися до інтуїції, чути голос Бога у своїй душі й приймати все, що відбувається (включно з невдачами), як крок до щастя (мовою психоаналізу – взаємодіяти з архетипом Самості; Доля батьківська і Доля Божа).

Згідно з народними уявленнями, побачити Долю неможливо. «Тільки двічі в житті вона показується тому, кому належить: це відразу після народження й за кілька хвилин перед смертю. З'являється вона, як правило, в образі старої жінки в білому одязі, з палицею у руках. Прийде і скаже: «Я твоя доля»» (Потушняк, 1940а: 4). Зовнішність Долі метафорично відображає, яким буде життя новонародженого або яким було життя людини, що стоїть на порозі смерті (щасливим чи нещасливим): «Коли вона була добра і не лінива, покажеться в образі свіжої, здорової старенької жінки в гарному одязі; коли ж вона була зла і лінива, тоді приходить як крива, зморщена, горбата, вдягнена у лахміття, тобто такою, якою вона була або буде в житті» (Потушняк, 1940а: 4). Отже, плач чи сміх немовляти в народних віруваннях Закарпаття часто вмотивовувався здатністю дитини бачити свою долю: доля новонародженого «ще молода,

але вже тоді він впізнає її і від того плаче або блаженно посміхається, дивлячись на неї, коли вона стоїть біля його голови над колискою» (Потушняк, 1940а: 4). Таке народне вірування окреслює архетипну семантику образу Долі, адже немовлята і помираючі люди умовно опиняються на межі між двома світами: проявленим світом людей та невидимим потойбіччям, межа між свідомим та несвідомим зникає, архетипи колективного несвідомого набувають зримих форм. Отже, можливим є встановлення короткотривалого зв'язку між «Я» людини та архетипом Самості, який у народних оповідях проектується на образ Долі.

За спостереженням Н. Вархол, у чеській та словацькій міфології Доля могла постати «у вигляді вродливої дівчини, доброї куми, бідного подорожнього чи старезного, ветхого дідуся» (Вархол, 2017: 136). Але найчастіше уявлялася в трьох іпостасях: богині долі з'являлися біля колиски новонародженої дитини, «їхні висловлення бували інколи суперечливими, та вирішальним було слово третьої – найстаршої та найсильнішої *sudičhku*» (Вархол, 2017: 136). У світлі психоаналізу три іпостасі богинь долі є трьома різними аспектами архетипу Матері. Їх суперечки біля колиски відображають амбівалентну природу цього архетипу: добра Мати і страшна/зла Мати. Їх різні побажання для дитини визначають сутність життєвого сценарію людини, в якому переплітаються злети й падіння.

За спостереженням А. Гейштора, у віруваннях східних слов'ян, сербів і хорватів Доля «у незвичайних умовах може дозволити себе побачити у вигляді жінки або чоловіка» (Гейштор, 2014: 199). І у такому контексті вона набуває рис архетипу Самості. Як відомо з праць фольклористів психоаналітичної школи, Самість об'єктивується в міфах, чарівних казках та сновидіннях в образі мудрої старої бабусі або мудрого старого дідуся. Відповідно, Доля може в уяві чоловіків і жінок постати в різних іпостасях. У народних віруваннях Закарпаття не збереглися уявлення про Долю в образі чоловіка, тут Доля з'являється в образі однієї жінки або трьох жінок-пряль, котрі є проекцією архетипу Матері. Але в народній прозі українців Пряшівщини (Словаччина) Доля інколи уявляється в образі чоловіка-«*минутника*», що відлічує людині хвилини її життя: «казкова істота *минутник* (минутник собі минути позерать, бо вун має туты минути) – старенький дідусь із довгою сивою бородою, який проживає в дерев'яній хатинці у лісі. Тому що встановлював долю новонароджених дітей, ніколи не спав» (Вархол, 2017: 128). Щасливою чи нещасливою буде доля дитини,

символічно зумовлюється матеріалом крісла, на якому сидить «минутник» у момент народження дитини: «срібний стілець – щаслива доля, дерев'яний стілець – менш щаслива, кам'яний стілець – нещаслива доля» (Вархол, 2017: 128). П. Чубинський записав казку «Про щасливу дівку» (Чубинський, 1878: 423–424), де є образ Долі-дідуся, який теж має три чарівні стільці: «Сивочолий дідусь, наче «молоком облитий», живе в лісовій хатці на курячій ніжці; сидить одного дня на золотому стільці (щастя), другого – на срібному (менш щаслива доля), а третього дня – на мідному (нещастя) й за тим установлює долю дітям, які в ці дні народжуються» (Вархол, 2017: 129). На нашу думку, три стільці, якими володіє «минутник» чи «сивочолий дідусь», символічно співвідносяться з образами трьох богинь долі (судильниць, мойр), і таке уявлення, очевидно, виникло пізніше, коли на зміну матриархату прийшов патріархат (отже, роль жінки-богині стала незначною). Здатність приймати рішення – визначати долю новонародженого – проектується на чоловічий персонаж, а жіночі постають підпорядкованими йому, їх функція – декларувати вибір Долі-дідуся.

Одним із символів архетипу Самості є також «четвірність». К.-Г. Юнг на основі образу «четвірності» побудував модель людської психіки «з притаманними їй чотирма функціями: відчуттям, інтуїцією, почуттям і мисленням. Ці функції він співвідносив із чотирма кінцями хреста, стверджуючи, що три з них (лівий, правий і верхній) є свідомими, а четвертий – несвідомим (або пригніченим). Але розташування функцій у кожній особистості є різним» (Керлот, 1994: 573). В уявленнях про Долю-дідуся та три його стільці ми бачимо об'єктивізацію архетипу Самості через співвідношення 4 образів: мудрий старий та 3 стільці (трансформовані образи трьох давніх богинь долі).

Три стільці наділені здатністю віщування, і їх сутність виявляється через асоціацію з матеріалом, з якого вони зроблені. Золото є символом сонця та світла, «є постійним епітетом *красного* (гарного – *О.Т.*), а тому є символом краси: «дівка, краща злота», «у мене врода краща од золота»» (Потебня, 1989: 313). Про спорідненість образів золота й світла, просвітлення згадували також К.-Г. Юнг, М. Майер, Х.-Е. Керлот: «Золото – символ всього вищого, вартого слави, символ «четвертого стану» після перших трьох – чорного (значення: гріх і розкаяння), білого (прощення і невинність) і червоного (очищення і пристрасть). Будь-яке золото і все, що зроблене із золота, прагне передати цю якість своїм утилітарним функціям»

(Керлот, 1994: 222–223). Золотий стілець закономірно пророкує щасливу долю новонародженому. Подібну семантику має й срібло, яке набуває значення найбільш цінного матеріалу за відсутності золота (срібний стілець «минутника»), срібло асоціюється також із місяцем. Місяць є другим найяскравішим світилом на зоряному небі, а його світло – це відбите світло сонця, тому він теж наділявся здатністю дарувати людині щасливу долю, оскільки сприймався як метафоричний «двійник» сонця.

На переконання П. Іванова, Долею українці іноді називали душу померлого предка, і це стало передумовою появи повір'я про існування багатьох Доль: душ «померлих предків: дідів, бабусь, свекрів і свекрух. Згідно з народними оповідями, вони наділені якостями злих або капризних істот, котрі частково нагадують домовика. Вони бувають задоволені, коли знаходять свої улюблені страви і, навпаки, сердяться і по-різному виражають своє незадоволення, навіть через побої, якщо їжі для них замало або зовсім нема» (Іванов, 1991: 345). Такі народні перекази своєрідно переосмислюють необхідність жертвоприношень (їжі) задля здобуття прихильності божества й сягають своїм корінням праслов'янської доби, коли весь світ здавався населеним різноманітними духами, які мали амбівалентну семантику – могли бути добрими та злими, залежно від здатності людини «задобрити» їх. Залишки уявлень про Долю-предка «ми бачимо тепер у народному звичаї залишати після вечері, особливо під час великих свят, частини страв для Доли» (Іванов, 1991: 343). На Закарпатті не відомі перекази про можливість вплинути на Долю жертвоприношенням у вигляді їжі, а також душі померлих предків із Долею не ототожнюються.

Також є уявлення про Долю як ангела-охоронця й водночас справедливого суддю, здатного оцінювати моральність людини й карати тих, хто поводить негідно. «Доля може покинути людину, якщо вона живе не так, як слід, а грішить, порушує встановлений у світі порядок. І моментально благополуччя такої людини починає підупадати, з багатою за короткий час вона перетворюється на бідну» (Потушняк, 1940: 4). Доля-ангел, із точки зору психоаналізу, є персоніфікацією архетипу позитивної Тіні. Вона з'являється поруч із людиною ще до народження: «Коли немовля ще перебуває в утробі матері, то його ангел-охоронець наснажує його і вчить всьому, що воно повинно знати під час свого земного життя... Потім протягом життя людини все, що повідомив їй ангел, поступово відновиться в пам'яті, якщо людина буде вправлятися в роздумах і самопіз-

нанні» (Іванов, 1991: 350–351). Таким чином, вірування про спілкування людини з Долею-ангелом у досвідомий період її життя (під час перебування в утробі матері або в перші роки життя) вказує на архетипну семантику цього персонажа, адже, згідно із спостереженням психоаналітиків, зв'язок людини зі сферою колективного несвідомого та об'єктивація архетипів можливі саме в ранньому дитинстві.

Близьким до вірувань про Долю-ангела є уявлення про Долю-двійника людини, зафіксоване П. Івановим. Така Доля наділялася уявою людей здатністю до передбачення майбутніх подій, які очікували на особу, але водночас не могла вплинути на них, не могла щось змінити, її роль зводилася лише до віщування. Коли душа лише передчує бідну, «Доля вже попереджає свого господаря про біду, що на нього очікує: вона голосно сумує, плаче, голосить, а іноді й сама кличе його туди, де повинно збутися наперед визначене, або ж показується у вигляді двійника і розповідає про те, що має бути, або про нещастя, що вже сталося» (Іванов, 1991: 354). З точки зору психоаналізу, такий образ Доли є персоніфікацією архетипу позитивної Тіні, світлого alter-ego людини. У чарівних казках цей архетип проектується на дивовижного помічника/помічницю головного героя/героїні, а в згаданих народних уявленнях про Долю об'єктивація архетипу є більш повною, оскільки він виглядає так само, як людина, є її двійником. Доцільність інтерпретації Доли-двійника як архетипу Тіні в цьому контексті увиразнюється народними віруваннями в її здатність долати межі часу і простору – бачити події майбутнього, які мають відбутися на далекій, поки що невідомій людині території (метафорично ілюструється володіння Долею інформацією, прихованою в колективному несвідомому).

Ф. Потушняк згадує повір'я, згідно з яким Долю можна проклясти, зурочити. Особливо небезпечним вважалося прокляття матері, яка злісними, лайливими словами могла позбавити щасливого життя свою дитину: «Так, мати в «недобрий час» прокляне своє дитя. Тоді під впливом прокльонів Доля назавжди покине свого підопічного, або не буде служити йому вірно. Такий мотив часто зустрічається в народних піснях. Звідси і вислови: «Доля ми не служить», «Недобру маю долю», «Прокляла ми мати долю»» (Потушняк, 1940: 4). Таке повір'я відображало процес проектування демонічного аспекту архетипу Матері на жінку, що виголошує прокляття, й отримує владу над Долею дитини, своєю негідною поведінкою накликаючи біду. П. Івановим теж були зафіксовані народні вірування, згідно з якими,

«Доля людини є дарунком її матері» (Іванов, 1991: 344), в народних піснях «мати постає дарительською Долю, в них часто звучить думка, що від матері залежало, дати чи не дати своїм дітям красу, щастя, Долю» (Іванов, 1991: 344). Отже, мати двічі дарувала життя – фізично (через народження немовляти) і магічно (накликаючи в життя дитини ті чи інші події певними словесними формулами).

П. Іванов навів приклад народного вірування про Долю, пов'язаного з усвідомленням людиною важливості ритуалу одруження. Як відомо, нареченого і наречену називають судженими, оскільки «шлюб – це справа судьби» (Іванов, 1991: 358). А це зумовило появу «уявлень про те, що Доля жінки постає в образі чоловіка, а Доля чоловіка має вигляд жінки» (Іванов, 1991: 358). З точки зору психоаналізу, в таких народних віруваннях на Долю чоловіка проєктується архетип Аніма, а на Долю жінки – архетип Анімус. Водночас простежується певна близькість таких вірувань із жанром чарівної казки, яка завжди закінчується шлюбом героя та героїні, котрий символізує досягнення особистістю гармонії, внутрішньої цілісності, рівня архетипу Самості. Щасливе закінчення казки (щаслива доля) зумовлюється пізнанням героєм/героїнею своєї гендерної протилежності, пізнанням внутрішньої фемінності/маскулінності. Народні вірування про Долю у вигляді судженого – чоловіка чи жінки, зафіксовані П. Івановим, проєктують на цей персонаж уявлення і про щасливе, і нещасливе кохання. Цікаво, що цілком у дусі психоаналізу народна уява зумовлює вибір шлюбного партнера певними психологічними якостями самої людини – тим, якою є Аніма (метафорично – внутрішня фемінність чоловіка, його Доля) чи яким є Анімус жінки (її внутрішня маскулінність, її Доля). Таким чином, саме архетип, несвідомий зміст психіки (мовою народних вірувань – Доля) визначає, якого чоловіка обере собі жінка і яку жінку вибере собі чоловік. Так, «внутрішня жінка» (Аніма, Доля) чоловіка проєктується на реальну жінку, а «внутрішній чоловік» (Анімус, Доля) – на реального чоловіка.

Нещаслива Доля в народних віруваннях отримує назву Недоля або Біда, її персоніфікації в народних оповідях відображають уявлення людей про дисгармонійне, нещасливе життя. Недоля протиставляється Долю, коли під Долею ми розуміємо «щастя, талан», ангела-охоронця. У народних віруваннях Закарпаття Біда «виглядає як паскудна жінка зі зморщеним обличчям або ж як дівчина з лицем старої баби, яке вкрито виразками та синяками. Ноги босі, закривавлені. Нужденна одежа – символ горя і нужди її власника» (Потушняк,

1940а: 4). Так само уявляли собі Недолю українці Пряшівщини, яку називали «несеренча», протиставляючи її Долю, що асоціювалася зі щастям («серенча») (Вархол, 2017: 129).

Біду, згідно з народними уявленнями, не треба кликати, вона приходиться сама: «заходить на обійстя, не запитавши дозволу в господаря. Сяде «на пец», гризе сухарі та кутається в лахміття, бо їй завжди холодно. Такому господареві не поведеться. В інших людей все в гаразді, а в нього біда та біда. Наприклад, господар годує худобу, то вона ні з сього ні з того здихає, «бо біда біду кличе». Люди про такого невдаху говорять: «У нього біда на коши»» (Потушняк, 1940а: 4). Біда, як і Доля, теж є своєрідним двійником людини, метафоричним уособленням архетипу Тіні, але вже Тіні негативної, оскільки здійснює деструктивний вплив на життя особи. Образ Біди є персоніфікацією зла, котре існує в душі людини, і доки людина не позбудеться злих думок і вчинків, не позбудеться й Біди. Такого висновку дійшов і П. Іванов, котрий наголосив на існуванні тісного взаємозв'язку між моральними якостями людини та Долею/Бідою. У народних віруваннях українців, на переконання дослідника, утверджується думка, що кожна людина має право вибору, від якого й залежить якість її життя – людина може або заслужити підтримку Долю (щастя), або ж бути покараною деструктивним втручанням у її життя Біди: «Недоля – Гірка Доля – наділена рисами осудження, є заслуженою <...> Кожна людина своїми справами кує своє щастя: «Всяк свого щастя коваль»» (Іванов, 1991: 361). П. Іванов висловив припущення, що в характері українця ідея фаталізму не заглушила «ідеї особистої відповідальності, яка впливає з усвідомлення українцем значення в практичному житті тієї свободної волі, яка характеризується словами: я хочу» (Іванов, 1991: 361). Тому залежно від вибору людини між добром і злом, вона отримує Долю (щастя) або Біду. Який аспект архетипу Тіні (позитивний чи негативний) матиме вирішальний вплив на поведінку людини, таким буде й життя особи.

Ф. Потушняк зафіксував народні вірування про складність розірвання взаємозв'язку між людиною й Бідою: «Покинути Біду, позбавитися її дуже тяжко. Хто одного разу попав у її лабеті, той зможе звільнитися лише тоді, коли все втрапить. Біда в хату, гаразд з хати. Можна підпалити хату, піти у світ за очі, та біда не покине свою жертву, бо вона сидить невдасі на плечах. Світ перед очима, а біда за плечима. Коли біда зовсім розорить свою жертву, вона йде на пошуки нової» (Потушняк, 1940а: 4). Згідно з народними уявленнями, позбутися Біди можна здій-

снівши певну спокуту – слід втратити матеріальні цінності, а разом із ними, очевидно, звільнитися від психологічного тягаря провини та зла. Зникає зло з життя людини – зникає Біда, негативна Тінь асимілюється у процесі індивідуації особистості.

Водночас є повір'я про можливість позбутися Біди хитрістю на певний час: її треба «зав'язати її у ганчір'я й кинути серед шляху. Вона вилізе на плечі тому, хто її визволить, і не покидатиме свого визволителя до тих пір, поки не знайде старого господаря» (Потушняк, 1940а: 4). Такий спосіб втечі від Біди не передбачає внутрішньої трансформації людини, а базується на магичному акті. Як відомо, дорога в уяві наших предків сприймалася як межа між світом людей та демонів, тому кинута на шлях Біда уподібнюється до образу чорта-«годованця», якого теж можна позбутися на межі. І так само, як «замовлена» рушниця, Біда може повернутися у світ людей лише з допомогою особи, яка її знайде. Такий магичний спосіб втечі від Біди уявляється у світлі спостережень О. Потебні зумовленістю щастя-Долі рівновагою, яка є у Всесвіті: «На світі є певна кількість щастя і нещастя, хвороб, добра і зла, і нема надлишку ні в чому. Якщо один захворіє, то, значить, до нього перейшла хвороба, залишивши або заморивши іншого. Так і «щастя переходячи живе», тобто покидає одного і переходить до іншого. Щастя одного не зможе збільшитися, якщо у той же час не зменшиться щастя іншого» (Потебня, 1989: 486). Таким чином, і Біда, і щастя-Доля, згідно з народними віруваннями, можуть змінювати своїх «власників». Коли психологічно змінюється людина (відбувається її розвиток чи деградація), змінюється й реальність навколо неї – на простір щастя або страждання. З точки зору психоаналізу: коли індивідуація людини завершена, випробування пройдені, Біда/Недоля (персоніфікації негативної Тіні) зникає, а натомість людина встановлює інтуїтивний зв'язок із власною Самістю.

До категорії «демонів судьби» Ф. Потушняк зараховує і смерть: «У першу чергу її зустрічаємо в народних казках, де вона описується як висока, худа жінка, що нагадує скелет мерця в білому простирадлі, і завжди з косою. За деякими розповідями вона живе десь серед вічних снігів, у похмурому замку, де нема живої істоти і царює цілковита тиша» (Потушняк, 1940а: 4). Образ смерті тісно пов'язаний з обрядами переходу, вона уявляється метафоричним провідником між світами, оскільки її функцією є супроводжувати мертвого в потойбіччя: «Коли прийде час комусь вмирати, а цей час є точно визначеним, приходять смерть і забирає його життя» (Потушняк, 1940а: 4). Вод-

ночас смерть не є суддею, метафорично вона підпорядковується Долі, котра, згідно з народними віруваннями, визначає не тільки якість, але й тривалість життя людини. А смерть «робить тільки те, що їй наказано зробити. <...> ніколи нічого не робить на свій розсуд, тому її неможливо вблагати» (Потушняк, 1940а: 4). З точки зору психоаналізу, на смерть проєктуються функція та дія, породжені впливом архетипів колективного несвідомого. На переконання Ф. Потушняка, на формування уявлень про образ смерті вплинули і церковно-християнські віровчення, і народні вірування про смерть (Потушняк, 1940а: 4).

Висновки. Отже, образ Долі в народних віруваннях українців увібрав у себе різноманітні міфологічні уявлення, пов'язані з розвитком особистості (індивідуацією) та специфікою її адаптації до соціуму. У світлі психоаналізу Доля є уособленням різних архетипів колективного несвідомого. Найчастіше Доля постає уособленням архетипу Самості: мудра стара жінка, молодиця, мудрий старий дідусь, «минутник», Доля-ангел. Різновидом архетипу Самості є «четвірність», вона проявляється в казках в образі старенького дідуса, який, сідаючи на один із трьох стільців (які є символічно трансформованими образами трьох давніх богинь долі), прокує щастя чи нещастя новонародженому за тим, з якого матеріалу зроблений стілець. Доля, яка увібрала в себе семантику архетипу Самості, вдається до незначного коригування ходу подій залежно від поведінки й морально-етичних принципів тієї чи іншої особи. Також на образ Долі проєктуються архетип Матері – уявлення про трьох дивовижних прях, що плетуть нитку життя людини. У світлі психоаналізу суперечки цих трьох богинь долі біля коліски дитини відображають амбівалентну природу цього архетипу: добра Мати і страшна/зла Мати. Їх різні побажання для дитини визначають сутність життєвого сценарію, в якому переплітаються злети й падіння. Архетип позитивної Тіні уособлюється в образі Долі-двійника людини. Біда, як і Доля, теж є своєрідним двійником людини, метафоричним уособленням архетипу Тіні, але вже Тіні негативної, оскільки здійснює деструктивний вплив на життя особи. Образ Біди є персоніфікацією зла, котре є в душі людини, і доки особа не позбудеться злих думок і вчинків, не позбудеться й Біди. Доля може бути проєкцією архетипів Аніма та Анімус, коли уявляється в образі жінки чоловікові, а в образі чоловіка – жінці. Смерть у народних віруваннях постає уособленням одного з аспектів архетипу Матері, оскільки сприяє метафоричному «народженню» душі небіжчика у світі мертвих, є метафоричним провідником між світами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вархол Н. Народна демонологія українців Словаччини. Свидник, 2017. 448 с.
2. Голан А. Миф и символ. Москва : Русслит, 1993. 375с.
3. Гейштор А. Слов'янська міфологія [Пер. з польськ]. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. 416с.
4. Иванов П. В. Народные рассказы о доле Украинци: народні вірування, повір'я, демонологія [упор., прим. та бібліогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк; вступ. ст. А. П. Пономарьова]. Київ : Либідь, 1991. С. 342–374.
5. Керлот Х. Э. Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ. Москва : «REFL-book», 1994. 608с.
6. Потевня А. А. О доле и сродных с нею существах. Слово и миф. Москва : Правда, 1989. С. 472–516.
7. Ф.П. [Федір Потушняк] Демони в народном вѣрованіи. VI. Демони судьбы. *Ужгородъ, Русское слово*. 1940. 18 декабря (№ 30). С. 4.
8. Ф.П. Демони в народном вѣрованіи. VI. Демони судьбы. *Ужгородъ, Русское слово*. 1940. 22 декабря (№ 31). С. 4.
9. Тиховська О. Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект. Монографія. Ужгород : Гражда, 2011. 256 с.
10. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. 2 : [Малорусские сказки] / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург, 1878. 688 с.
11. Юнг К.-Г. Психологический аспект фигуры Кору Структура психики и архетипы. Москва : Академический Проект, 2007. С. 114–137.

REFERENCES

1. Varkhol N. (2017) Narodna demonolohiia ukrainsiv Slovachchyny [Folk demonology of Ukrainians of Slovak Republic]. Svydnyk, 448 p. [in Ukrainian].
2. Golan A. (1993) Mif i simbol [A Myth and a Symbol]. Moskva : Russlit. 375 p. [in Russian].
3. Geishtor A. (2014) Slovianska mifolohiia [Slavonic mythology] Per. z polsk. Kyiv.: TOV «Vydavnytstvo "Klio"». 416 p. [in Ukrainian].
4. Ivanov P. V. (1991) Narodnyie rasskazyi o dole [Folk stories about fate] Ukraintsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia [upor., prym. ta bibliohr. narisy A. P. Ponomarova, T. V. Kosminoi, O. O. Boriak ; vstup. st. A. P. Ponomarova]. Kyiv: Lybid. P. 342–374. [in Russian].
5. Kerlot H. E. (1994) Slovar simvolov. Mifologiya. Magiya. Psihoanaliz. [Dictionary of symbols. Mythology. Magic. Psychoanalysis] M.: «REFL-book». 608 p. [in Russian].
6. Potebnya A. A. (1989) O dole i srodneyih s neyu suschestvah. Slovo i mif. [About fate and similar creatures] M.: Pravda. P. 472–516. [in Russian].
7. F.P. [Fedir Potushnyak] (1940) Demonyi v narodnom virovaniy. VI. Demonyi sud'byi [Demons in folk beliefs. VI. Demons of fate]. Uzhhorod, Russkoe slovo. 18 dekabria (№ 30). P. 4. [in Russian].
8. F.P. Demonyi v narodnom virovaniy (1940a). VI. Demonyi sud'byi [Demons in folk beliefs. VI. Demons of fate]. Uzhhorod, Russkoe slovo. 22 dekabria (№ 31). P. 4. [in Russian].
9. Tykhovska O. (2011) Ukrainka narodna charivna kazka: psykhoanalychnyi aspekt [Ukrainian fairy tale: psychoanalytical aspect]. Monohrafiia. Uzhhorod: Grazhda. 256 p. [in Ukrainian].
10. Chubinskiy P. P. (1878) Trudyi etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray. [Works of ethnographical and statistic expedition to the Western-Russian land] T. 2 : [Malorusskye skazky] / izd. pod nablyudeniem P. A. Giltebrandta. Sankt-Peterburg. 688p. [in Russian].
11. Jung K.-G. (2007) Psykholohycheskyi aspekt fyguryi Koryi [Psychological aspect of figure of Kora] Struktura psikhiki i arkhetypi. Moskva: Akademicheskyy Proekt. P. 114–137. [in Russian].